

पुस्तकालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिता

स्नातकोत्तर तह एम.एड दोस्रो वर्षको शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विषय (ED. 598) को आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोध-पत्र

शोधार्थी

देवराज गिरी

क्या.रोल नं. ३५०/२०६३/०६५

परीक्षा रोल नं. २१४००३४/०६५

त्रि.वि.द.नं. ९-१-२१४-३६८-९६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षा शास्त्र सङ्काय

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

२०६७

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि शोधकर्ता देवराज गिरीद्वारा तयार पारिएको पुस्तकालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिता विषयक शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष सहयोग, सल्लाह, सुझाव र निर्देशनमा तयार पारिएको प्रमाणित गर्दै आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति २०६७

.....
लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ
शोध निर्देशक
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

स्वीकृति पत्र

त्रिभूवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि शोधकर्ता देवराज गिरीद्वारा तयार पारिएको पुस्तकालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिता शीर्षकमा शोध अध्ययन पूरा गरी स्वीकृतिका लागि सिफारिस सहित पेश गर्नु भएकोले यो शोधपत्र यस मूल्याङ्कन समितिद्वारा स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.स.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१			
२.			
३.			
४.			

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, स्नातकोत्तर तह (एम.एड्) द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता पूर्तिका लागि तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्र 'पुस्तकालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिता' विषयसंग सम्बन्धित छ । प्रस्तुत शोधपत्र यस क्याम्पसका प्रमुख व्यक्तित्वहरू, प्रशासन, विषय शिक्षण प्रमुख, प्राध्यापन, विद्यार्थीहरूको सहयोगमा प्राप्त सूचना तथा तथ्यहरूका आधारमा तयार पारिएकाले सम्बन्धित सबैलाई उपयोगी हुने कुरामा पूर्ण विश्वस्त छु । यसका साथै पुस्तकालयका क्षेत्रमा काम गर्ने सम्पूर्ण व्यक्ति तथा शैक्षिक सस्थाहरूलाई पनि यस शोध अध्ययनले सहयोग गर्ने कुराको अपेक्षा राखेको छु । प्रस्तुत शोध पत्र श्रद्धेय गुरु तथा शोधनिर्देशक उप. प्रा. श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठको निरन्तरको कुशल निर्देशनमा तयार पारिएको हो । आफ्नो व्यक्तिगत एवम् अध्यापनसम्बन्धी व्यस्तताको बावजुद सधैं सद्भावपूर्ण सहयोगात्मक मार्ग निर्देशन गर्नुभएकाले उहाँप्रति हृदयदेखि नै सम्मानपूर्ण कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । त्यसैगरी आवश्यक सल्लाह, निर्देशन दिई सहयोग गर्नुहुने गुरुहरू स.प्रा.दण्डपाणि गौतम, स.प्रा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल र स.प्रा. भोजराज घिमिरे ज्यू प्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा विभिन्न सूचना तथ्य एवम् जानकारीहरू प्रदान गर्नुहुने यस क्याम्पसका पुस्तकालयमा कार्यरत कर्मचारी सुश्री रीता भण्डारी तथा प्रेमलाल खवास साथै लेखा शाखाका स.लेखापाल श्री युवराज सुवेदी प्रति विशेष आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

अन्तमा यो शोधप्रति श्रद्धा र चासो राखी हर समय प्रोत्साहन गर्ने मेरा बुबा, आमा, भाइ लगायत मेरी श्रीमती लक्ष्मी गिरी, छोरा सौगात गिरी लगायत सम्पूर्ण मित्रजन, सहपाठी साथीहरू एवम् शुभचिन्तक महानुभावहरूका साथै होराइजन कम्प्युटर प्रिन्टका मित्र श्री अश्विनप्रसाद उप्रेती, श्रद्धा मल्लिपल सर्भिस विराटचोकका भाइ सुमन भण्डारी तथा योगेश खवासलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दै यो शोध सबैका लागि उपयोगी हुनेछ भन्ने पूर्ण विश्वास लिएको छु ।

मिति ०६७ भाद्र

देवराज गिरी

शोधसार

पुस्तकालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिता शीर्षक अन्तर्गत गरिएको यो शोध कार्य मोरङ जिल्ला इन्द्रपुर गाविस स्थित श्री सुकुना बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस अध्ययनको मुल उद्देश्य पुस्तकालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिताको लेखाजोखा गर्नु रहेको छ । अध्ययनका क्रममा क्याम्पसको प्रशासनीक तथा व्यवस्थापकीय दायित्व बहन गर्ने प्रमुखहरू, विभागीय प्रमुखहरू क्याम्पस सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरू, प्राध्यापकहरू, विद्यार्थी आदीसँग उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधिको प्रयोग गरि बन्द तथा खुल्ला प्रश्नावली, अवलोकन फारम, लक्षित समुह छलफल आदि जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । उक्त शोध पत्रलाई सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै तरिकाले व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतहरू प्रयोग गरिएको छ । व्याख्या तथा विश्लेषणका क्रममा पुस्तकालयमा भएका अभिलेख, रेकर्ड तथा त्यससँग सम्बन्धित नीति नियमहरू साथै पुस्तकहरूको सङ्ख्या उल्लेखित तालिका तथा त्यससँग सम्बन्धित स्तम्भ चित्रहरू साथै सरोकारवालाहरूसँग बन्द तथा खुल्ला प्रश्नावलीहरू भराइ त्यसबाट आएका प्रतिक्रियाहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनका क्रममा यस सुकुना बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालयमा विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा पुस्तक सङ्ख्या कम हुनु, भएकामा पनि समय-समयमा कोर्समा आउने परिवर्तनका कारण पुराना पाठ्यपुस्तकले काम नदिनु साथै यहाँ कार्यरत कर्मचारीहरू विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा कम हुनु तथा क्याम्पस तीनवटै सिफ्टमा सञ्चालन हुनु र कर्मचारीले उक्त तीनवटै सिफ्टमा कार्य गर्नुपर्ने भएकाले सेवासुविधा समेत सो अनुसार नहुनु, त्यस्तै विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा त्यसमा पनि नयाँ कोर्सका पुस्तकहरू शैक्षिक सत्र सुरु हुनासाथ समयमा उपलब्ध नहुने तथा वाचनालायको व्यवस्था गर्नुपर्ने र यसलाई समेत व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै भौतिक साधन तथा स्रोतको अपर्याप्तताका कारणले पुस्तकहरूलाई तह तथा सङ्कायअनुसार छुट्ट्याएर राख्न नसकिएको तथा सूचना प्रविधिको तीव्र विकास भइरहेको वर्तमान अवस्थामा पनि यस क्याम्पसमा पुरानै पद्धतिअनुसार अभिलेख राख्ने गरिएको छ । यसका कारण आवश्यक परेको समयमा आवश्यक सूचना उपलब्ध हुन नसक्ने अवस्था विद्यमान छ । पुस्तकालयमा क्याटलगको व्यवस्था नहुनु, विद्यार्थीले अध्ययन गर्न लगेका पुस्तक समयमा फिर्ता नगर्नु आदि कारणले विवरणहरू चुस्त र दुरुस्त हुन सकि रहेको छैन ।

यसका लागि पुस्तकालय शाखामा थप कर्मचारीको व्यवस्था गरिनु पर्ने, कर्मचारीहरूलाई समयसापेक्ष सेवासुविधाको व्यवस्था, शोधपत्र, फिल्डवर्क, विद्यालय रिपोर्ट, घटना अध्ययन रिपोर्ट आदिलाई व्यवस्थित गर्न समेत जरुरी देखिन्छ, कर्मचारीलाई तालिम सेमिनारमा सहाभागि गराई तालिम प्राप्त बनाईनु पर्ने, इलाईब्रेरीको तथा डिजिटल प्रणालीको सेवा क्रमश विस्तार गरिनु पर्ने । प्राध्यापक अध्ययन कक्ष र विद्यार्थी अध्ययन कक्षको बेग्ला बेग्लै व्यवस्था गरिनु पर्ने, पत्रपत्रिकाको उचित व्यवस्थापन गरिनु पर्ने, नयाँ कोर्स अनुसारका पुस्तकहरू शैक्षिक वर्षको सुरुमै ल्याईनु पर्ने, विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा पुस्तक खरिद गरिनु पर्ने । यसका लागि क्याम्पसप्रशासन, क्याम्पस सञ्चालन समिति, अभिभावक र विद्यार्थी समेतले पहल गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता रहेको छ ।

विषय सूची

शीर्षक	
सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii
शोधसार	iv-v
विषय सूची	vi-viii
तालिका सूची	ix
चित्र सूची	x
संक्षिप्त शब्दहरूको पूरा रूप	xi

परिच्छेद : एक

परिचय

क्र.स.		पेज
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	८
१.३	अध्ययनको औचित्य	९
१.४	अध्ययनका उद्देश्यहरू	९
१.५	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू	१०
१.६	अध्ययनको परिसीमा	१०
१.७	प्रयोग गरिएका शब्दहरूको परिभाषा	११

परिच्छेद : दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा

२.१	सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन	१२
२.२	सैद्धान्तिक ढाँचा	१३
२.३	शैक्षिक उपादेयता	१५

परिच्छेद : तीन
अध्ययन विधि

३.१	अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१६
३.२	तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	१६
३.२.१	जनसङ्ख्या	१६
३.२.२	जनसङ्ख्याको आकार	१७
३.२.३	नमुना छनोट विधि	१७
३.२.४	नमुना छनोटको आधार	१७
३.३	अनुसन्धानका साधनहरू	१८
३.३.१	तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	१८
३.४	तथ्याङ्कका स्रोतहरू	१८
३.४.१	प्राथमिक स्रोतहरू	१८
३.४.२	द्वितीय स्रोतहरू	१८
३.५	तथ्याङ्कको प्रस्तुति, विश्लेषण र व्याख्या	१८

परिच्छेद : चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा व्याख्या

४.१	क्याम्पसको पुस्तकालयको वर्तमान अवस्था	१९
४.१.१	फर्निचरको विवरण	२०
४.१.२	विषयगत पुस्तकको विवरण	२१
४.१.३	विद्यार्थी सङ्ख्या र पुस्तक सङ्ख्याको तुलनात्मक अध्ययन	२३
४.१.४	पुस्तकालयको आर्थिक पक्ष	२५
४.१.५	पुस्तक वितरण सम्बन्धी नियमहरू	२६
४.१.६	पुस्तक वितरण कार्यतालिका	२७
४.१.७	क्याम्पसमा पत्रपत्रिका पढ्ने व्यवस्था	२८
४.२	पुस्तकालय व्यवस्थापन सम्बन्धमा व्यवस्थापन पक्षको भूमिकाको विश्लेषण	२९
४.२.१	सरोकारवालाहरूको प्रतिक्रिया	३०
४.२.२	प्राध्यापकहरूको प्रतिक्रिया	३१

४.२.३ विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया	३२
४.२.४ क्याम्पस सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरूको प्रतिक्रिया	३३
४.३ पुस्तकालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिता सम्बन्धी समस्या तथा भावी कार्ययोजनाहरू	३३
४.३.१. प्राध्यापकसङ्घको प्रतिक्रिया	३६

परिच्छेद : पाँच
प्राप्ति, निष्कर्ष, तथा सुझाव

५.१. प्राप्ति	३७
५.२ निष्कर्ष	३९
५.३ सुझाव	४०
सन्दर्भग्रन्थ सूची	xii
अनुसूचीहरू	xiii-xxx

तालिकासूची

तालिका नं	तालिकाविवरण	पेज नं.
१.	पुस्तकालयमा रहेका फर्निचरहरूको अवस्था	२०
२.	विषयगत पुस्तकको विवरण	२१
३.	वर्सेनि खरिद गरिएका पुस्तकसङ्ख्या र विद्यार्थी सङ्ख्या	२३
४.	पुस्तकखरिद खर्च विवरण	२५
५.	पुस्तक वितरणसम्बन्धी नियम	२६
६.	पुस्तक वितरण विवरण	२७
७.	पत्रपत्रिका विवरण	२८
८.	पुस्तकालय व्यवस्थापनमा व्यवस्थापकहरूको भूमिका	२९
९.	सरोकारवालाहरूको प्रतिक्रिया	३०
१०.	प्राध्यापकहरूको प्रतिक्रिया	३१
११.	विद्यार्थीको प्रतिक्रिया	३२
१२.	सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरूको प्रतिक्रिया	३३
१३.	प्राध्यापक सङ्घको प्रतिक्रिया	३६

चित्रहरूको सूची

चित्र नं	चित्रको विवरण	पेज नं.
१	विषयगत पुस्तकको विवरण	२२
२.	वर्सेनी खरिद गएका पुस्तक सङ्ख्या र विद्यार्थी सङ्ख्या	२४
३.	पुस्तकालय कक्षको विभिन्न स्थानका तस्वीरहरू	

संक्षिप्त शब्दहरूको पूरा रूप

त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पु.व्य.स.	:	पुस्तकालय व्यवस्थापन समिति
सु.ब.क्या.	:	सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
क्या.प्र.	:	क्याम्पसप्रमुख
स.क्या.प्र.	:	सहायक क्याम्पस प्रमुख
का.सं.	:	कार्यक्रम संयोजक
आ.व.	:	अर्थिक वर्ष
UGC	:	University Grand Commission